

УДК 94 (=161.2):930.2 (470) “08/19”

“ЗВІДКИ ПШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ ...”: ІСТОРІЯ ПРОБЛЕМИ ТА СУЧАСНІ ДИСКУСІЇ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РУСІ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра давньої історії України та архівознавства,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

У сучасній російській історіографії відновилися дискусії про початки Русі, а у їх контексті – й навколо норманської теорії походження Руської держави. З її допомогою прихильники версії початкової північної Русі намагаються довести, що Руський каганат, вперше згаданий у 839 р. у Бертинській хроніці, розташовувався південно-східному узбережжю Балтики або на південному березі Білого моря, тобто на території сучасної Росії. Для цього використовуються відомі аргументи класичної гіпотези норманського завоювання, що сформувалася у XVIII–XIX ст., та її нових колонізаційних версій, що з'явилися у XX ст. Ці дискусії ставлять нові завдання перед українською історіографією, зокрема актуалізують необхідність ґрунтовного вивчення проблем географічної та хронологічної локалізації початкової Русі, закономірностей і особливостей епохи вікінгів у Східній Європі, джерелознавчого та історіографічного аспектів теми.

Ключові слова: Русь, норманська теорія, Ладозький каганат, епоха вікінгів, Рюрик, легенда “про прикликання варягів”.

У переломні моменти вітчизняної історії російські історики відновлюють дискусію про витоки державної історії Росії, а в її контексті – про походження Русі та роль норманів у її створенні, оскільки, починаючи із XVIII ст., Київська держава традиційно розглядається російською історіографією як перший етап у розвитку російської державності¹. На початку 1990-х років, коли перед російськими істориками постало завдання замінити історію СРСР новою концепцією національної історії, вони повернулися до історичної схеми Миколи Карамзіна і Михайла Погодіна, згідно з якою російська державна традиція безперервно розвивалася з IX ст., лише змінюючи столичні центри: Київ – Владимир-на-Клязьмі – Москва – Петербург².

---

¹ Докладніше див.: Ольга Щодра, “Нова-стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 37 (2002): 227–230; Ольга Щодра, “862 рік в історії Східної Європи: історичний і політичний контексти 1150-річного ювілею російської державності,” *Педагогічна думка* 2 (2012): 31–38.

² Ця схема була започаткована Миколою Карамзіним у його дванадцятитомній “Истории государства Российского” (1816–1829) і в подальшому розвивалася в усіх академічних синтетах російської історії.

У руслі нової дискусії про початки Руської держави, що розпочалася у 1990–2000-х роках, концепція “перенесення” столиць* набула нового змісту. Російська концепція історії Русі, створена у XIX ст., як і пізніша радянська, базувалася на версії двох первинних центрів: північного новгородського і південного київського, об’єднання яких у 882 р., після завоювання Олегом Києва, поклало почато Руській державі. Версія новгородської Русі, звідки нібито виходив об’єднавчий імпульс, як і версія новгородського завоювання Києва, мала компенсувати штучність історичної схеми державної історії Росії, яку виводили з глибин середньовічної Київської Русі³. Запозичивши її у істориків-норманістів**, радянські вчені у своїй більшості дотримувалися анти-норманських поглядів і заперечували будь-яку роль норманів у створенні Руської держави⁴.

Сучасні російські дослідники навпаки – активно залучають аргументи норманської теорії для обґрунтування версії про первинний північний центр Русі. Всупереч усталеним поглядам, норманська теорія не була створена у XVIII ст. німецькими істориками, які працювали в російській імператорській Академії наук. Вперше вона була сформульована у XVII ст. шведською історіографією як спроба історично аргументувати східну шведську експансію. Обґрунтовуючи “велику східну програму королівства”, творці норманської теорії насамперед переслідували політичну мету – легітимізувати захоплення Швецією новгородських земель. Так, шведський історик Петрей де Ерлезунда намагався довести, що, починаючи з готських племен, германці були споконвічними культуртрегерами у Східній Європі⁵. Шведські вчені першими заявили, що літописні варяги, зокрема Рюрик, були шведами, а середньовічна Русь утворилася внаслідок норманського (шведського) завоювання⁶.

Німецькі історики, запрошені працювати в російську Академію наук у XVIII ст. для написання історії Російської імперії, скористалися норманською теорією утворення Русі шведських попередників. Вона якнайкраще відповідала

* Цю концепцію, зокрема твердження про перенесення у XII ст. столиці Русі з Києва до Володимира-на-Клязьмі, аргументовано розкритикував Петро Толочко (Див.: Петро Толочко, “Про “перенесення” столиці Русі з Києва до Володимира-на-Клязьмі,” *П. П. Толочко. Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці* (Київ: Абрис, 1997), 45–56.).

³ Див., наприклад: *История России*, ред. Андрей Сахаров (Москва: АСТ, Астрель, Ермак, 2012), т. 1.

** Ця версія, зокрема, обґрунтовується у праці “Походи вікінгів” відомого шведського історика Андерса Стрінгольма, виданій у 1835 р. (перше видання російською мовою з’явилося у 1861 р.).

⁴ Див., наприклад: Борис Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва: Наука, 1982).

⁵ Пётр Петрей де Ерлезунда, *История о Великом княжестве Московском, происхождении великих русских князей, недавних смутах, произведенных там тремя Лжедмитриями и о московских законах, нравах, правлении, вере и обрядах, которую собрал и обнародовал в Лейпциге 1620 г.*, пер с нем. Алексея Шемякина (Москва: Университетская типография (Катков и К), 1867).

⁶ Див.: Вячеслав Фомин, *Начальная история Руси* (Москва: Русская панорама, 2008), 9–16.

германофільським настроям, що панували в середовищі тогочасної російської правлячої еліти. У своїх працях Готліб Зігфрід Баєр (“Твір про варягів”, Санкт-Петербург, 1736) і Герхард Міллер (доповідь “Походження держави і назви Русь”, виголошена 6 вересня 1749 р.) з допомогою літописних джерел, зокрема легенди про призначення варягів, намагалися довести, що Русь утворили нормани, які завоювали дикі слов’янські та фінські племена і дали їм правлячу династію. Г. Баєр вперше ввів в історіографію Русі Бертинську хроніку єпископа Пруденція, в якій повідомлялось про посольство Руського каганату у Візантію і Франкське королівство у 838–839 рр. Автор хроніки відзначив, що послі були шведами. Інформація франкських анналів стала ще одним аргументом для німецьких істориків, які обґрунтовували шведське походження правлячої династії і назви Руської держави. Вивчаючи початкову історію Русі, німецькі вчені не брали до уваги дослідження російських істориків, зокрема, Василя Татищева і Івана Болтіна, які доводили, що Русь виникла ще до появи варягів у Східній Європі. Так, Август Шльоцер, відкинувши “татищевські бредні”, завершував свої студії над руською історією висновком, що вона починається тільки з появи Рюрика⁷.

Доповідь Г. Міллера спричинила гостру та тривалу дискусію в імператорській Академії наук. Впродовж 1749–1750 рр. її обговоренню було присвячено 29 засідань⁸. Найбільш критично і емоційно відреагував на норманську версію утворення Русі Михайло Ломоносов, вбачаючи у ній прагнення принизити слов’янські племена, які він, до речі, не вважав автохтонами на території Росії. Різкий виступ вченого проти концепції історичного культуртрегерства германців, ймовірно, був також реакцією на засилля німців у російській академічній науці та в державному управлінні імперії у XVIII ст. Деякі сучасні дослідники, звинувачуючи М. Ломоносова в надмірно патріотичній позиції, водночас воліють не помічати політичних мотивів у трактуванні історії слов’янських народів шведськими та німецькими істориками, які домінували у європейській історіографії XVIII–XIX ст.^{***} А поміж тим, як відзначав норманіст Володимир Мошин, ідея А. Шльоцера про особливу роль германців, зокрема, норманів в історії Європи стала фундаментальною ідеєю німецької історіографії впродовж наступних століть⁹.

⁷ Див.: Владимир Мошин, “Варяго-русский вопрос,” *Варяго-русский вопрос в историографии*, ред. Вячеслав Фомин (Москва: Русская панорама, 2010), *Историческая библиотека*, доступ отримано 31 грудня 2016, http://historylib.org/historybooks/Fomin_Varyago-Russkiy-vopros-v-istoriografii/2.

⁸ Див.: Лев Клейн, *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон* (Санкт-Петербург: Евразия, 2009), 16–23; Вячеслав Фомин, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу* (Москва: Русская панорама, 2005), 79–108.

^{***} Аргументованій критиці за необ’єктивне висвітлення історії слов’ян в епоху раннього середньовіччя німецьку історичну школу в особі таких її представників як Карл Мюлленгоф, Карл Цейс та інші, піддав чеський славіст Любор Нідерле у праці “Слов’янські старожитності” (Любор Нідерле, *Славянские древности* (Москва: Алетейа, 2000), 16, 41–48).

⁹ *Славяне и Русь: Проблемы и идеи. Концепции, рожденные трехвековой полемикой в хрестоматийном изложении* (Москва: Флинта, 1998), 3.

Класична норманська теорія Г. Баєра, Г. Міллера та А. Шльоцера незабаром була суттєво відкорегована, оскільки виявилось, що у скандинавських джерелах немає жодних згадок про шведське плем'я русь і про конунга Рюрика. На це вперше звернув увагу Густав Еверс, який назвав відсутність згадок про Русь у скандинавських джерелах “красномовним мовчанням”¹⁰. Михайло Грушевський також вказував, що питання про походження назви “русь” є ахілесовою п'ятою норманізму¹¹. На думку вченого, аргумент істориків-норманістів про те, що шведи у Східній Європі називали себе не власним іменем, а руссю, етнонімом, що нібито походив від фінської назви місцевості у Швеції “Ruotsi”, не викликає довіри¹². Сучасні дослідники підтверджують, що спроби норманістів пов'язати фінську назву узбережжя Швеції з назвою “русь” є не лише бездоганими у фонетичному відношенні¹³, а й надуманими і навіть абсурдними¹⁴. З їхньою допомогою уже понад 200 років відволікається увага дослідників від головного питання – походження Руської держави, – яке підмінюється проблемою походження її назви.

Критикуючи різні північні гіпотези назви “Русь” (готську, шведську), М. Грушевський свого часу обґрунтував версію її південного походження, вважаючи, що вона має значно вагоміші аргументи, зокрема той факт, що етноніми з коренем *рос, рус* (росомони, роксолани, руси) були поширені на півдні Східної Європи задовго до приходу сюди варягів¹⁵. Південна версія отримала розвиток у працях російських істориків Олени Ридзевської, Олексія Насонова, Бориса Рибакова¹⁶, а також у лінгвістичних студіях Олега Трубачова, зокрема у його монографіях “До витоків Русі (спостереження лінгвіста)” (Москва, 1993) та “До витоків Русі. Народ і мова” (Москва, 2013).

Відсутність будь-яких слідів Рюрика у скандинавських, зокрема шведських джерелах, змусило прихильників норманської теорії розпочати пошуки діяча з таким іменем у західноєвропейських хроніках. Так, німецький історик першої половини XIX ст. Фрідріх Крузе пробував довести тотожність літописного Рюрика і Рорика Ютландського, який згадується у франкських анналах другої

---

¹⁰ Густав Эверс, *Предварительные критические исследования для российской истории* (Москва: Б. и., 1826), кн. 2, 151.

¹¹ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси* (Київ: Наукова думка, 1991), т. 1, 623.

¹² Там само, 624.

¹³ Див.: Омелян Пріцак, *Походження Русі* (Київ: Обереги, 1997), т. 1, 70; Олег Трубачов, *К истокам Руси (наблюдения лингвиста)* (Москва: Международный фонд славянской письменности и культуры, 1993); Лидия Грот, *Призвание варягов. Норманны, которых не было* (Москва: Ладомир, 2013).

¹⁴ Грот, *Призвание варягов. Норманны, которых не было*, 99–115.

¹⁵ Грушевський, *Історія України-Русі*, т. 1, 624.

¹⁶ Див.: Елена Рыдзевская, “О роли варягов в Древней Руси,” *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.* (Москва: Наука, 1978), 128–142; Арсений Насонов, “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства (Москва: Издательство АН СССР, 1951); Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*

половини IX ст. як правитель Фрісландії¹⁷. Так з'явилася датська версія норманської теорії, яка по суті зруйнувала всю схему виведення Русі із Швеції, створену класиками норманізму. На думку О. Ридзевської, “фантастична гіпотеза Ф. Крузе була позбавлена будь-яких підстав і не заслуговує уваги істориків”¹⁸. Її критично сприймали Віктор Пашуто та його учні – філологи-скандинавісти Олена Мельникова, Галина Глазиріна, Тетяна Джаксон, а також польський історик Генрик Ловмянський. Сучасний англійський дослідник Гвін Джонс теж сумнівається у джерельній цінності літописної легенди про призначення варягів і в тому, що коли-небудь вдасться з'ясувати, чи був ютландський Рорик літописним Рюриком¹⁹. У версії Ф. Крузе ймовірним є лише той факт, що літописний Рюрик і Рорик Ютландський могли бути сучасниками. Однак діяли вони у різних кінцях континенту: в той час, коли Рорик Ютландський, згідно з анналами франкських королів, перебував на заході – у Фрісландії, літописний Рюрик мав перебувати на сході – в басейні Волхова. У сучасній російській історіографії датську версію походження Рюрика підтримують в основному археологи, зокрема Дмитро Мачинський²⁰ і Анатолій Кірпічніков²¹.

Із зрозумілих причин прихильники норманської теорії залишали поза увагою слов'янську версію біографії літописного Рюрика, яку у XVIII ст. аргументували німецькі історики, спеціалісти в галузі генеалогії, Бернхард Латом, Йоган Хюбнер і Самуїл Бухгольц. Вони доводили, що Рюрик був сином ободритського князя Годліба, вбитого, за свідченням франкських анналів, у 808 р. датським королем Готфрідом²². Ця версія підкріплюється вказівкою середньовічного автора Адама Бременського, що ім'я Рерик було другою назвою племінного союзу слов'ян-ободритів. Прихильником версії ободритського походження Рюрика був польський дослідник Г. Ловмянський, на думку якого у 862 р. ободритський вождь Рюрик здійснив похід на Русь (тобто на Київ), а легенда про його запрошення у Новгород з'явилася внаслідок поправок, внесених у літопис

¹⁷ Фридрих Крузе, “О происхождении Рюрика,” *Журнал Министерства Народного Просвещения*, январь 1836, 43–73.

¹⁸ Ридзевская, “О роли варягов в Древней Руси,” 148.

¹⁹ Гвин Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора* (Москва: Центрполиграф, 2010), 248.

²⁰ Дмитрий Мачинский, “Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси,” *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и центры. Шестые чтения памяти Анны Мачинской* (Старая Ладога, 21–23 декабря 2001 г.). Сборник статей (Санкт-Петербург: Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник, 2002), 5–35.

²¹ Анатолий Кирпичников, “Ладога – культурный и исторический феномен России и Балтийского моря,” *Полития: Вестник фонда “Российский общественно-политический центр”* 3 (2003): 10–17; Анатолий Кирпичников и Владимир Сарабянов, *Старая Ладога древняя столица Руси*, 3-е изд. (Санкт-Петербург: Славия, 2010).

²² Докладніше див.: Фомин, *Начальная история Руси*, 193–197; Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 422–438.

пізнішими авторами²³. Український вчений Петро Толочко також вважає ймовірною слов'янську версію походження Рюрика²⁴.

У ХХ ст., із розвитком археологічних та історичних досліджень, основні аргументи норманської теорії заснування Русі втратили наукову значимість, що спонукало провідних зарубіжних істориків поступово відійти від класичної теорії норманського завоювання як вирішального чинника утворення Русі. З'явилося розуміння, що одним завоюванням не можна забезпечити тривале існування держави. Так, на думку відомого дослідника історії Русі Омеляна Пріцака, “держава, зокрема Русь, не могла народитися зненацька, начебто з голови Зевса. І тому не може пояснюватись якимось одним чинником”²⁵. Якщо версія про утворення Русі внаслідок призначення трьох братів-варягів була переконливою для літописця ХІІ ст., для історика ХVІІІ–ХІХ ст. питання утворення держави зводилося до походження її назви і правлячої династії, то таке “розв’язання проблеми” уже не могло задовольнити дослідника у ХХ ст.

У світлі сучасних уявлень про процеси державотворення в ранньому середньовіччі питання, яким у ХVІІІ–ХІХ ст. приділялася головна увага у дискусіях норманістів і антинорманістів, вважаються другорядними. І у цьому плані ці дискусії уже себе вичерпали. О. Ридзевська ще у 1939 р. наголошувала, що нарешті потрібно дати правильну оцінку сильних і слабких сторін обох напрямів, які мають відійти у минуле історіографії, та використати все, що у них було позитивне²⁶. На думку сучасних учених, вагомішу роль в утворенні середньовічних держав відігравали внутрішні і зовнішні чинники розвитку суспільства, які у сукупності забезпечували тривале та стійке існування державних утворень, зокрема: державотворча традиція, зовнішні загрози, розвиток економіки і особливо міжнародної торгівлі. Як наголошував Г. Джонс, “без землеробів і ремісників не було б героїв, без економіки не виникло б королівства”²⁷.

Передумови формування Руської держави визрівали у ході тривалих державотворчих процесів у слов'янських племен Центрально-Східної Європи. В епоху Великого переселення народів і у перші століття після її завершення вони утворили великі політичні об'єднання: Антський племінний союз, союз Дулібів-Волинян, Велику Хорватію, державу Само, Велику Моравію. У той самий час на південному узбережжі Балтики виникли політичні союзи Ободритів і Помор'ян, у межиріччі Одри і Лаби – об'єднання Лютичів (Вільців) або держава Велетів. Тобто, у всіх регіонах, заселених слов'янами, відбувалися процеси централізації і формування ранніх держав. Одним із головних державотворчих чинників у добу раннього середньовіччя був розвиток трансконтинентальної

²³ Хенрик Ловмянский, “Рорик фрисландский и Рюрик новгородский,” *Скандинавский сборник* 7 (1963): 221–249.

²⁴ Петро Толочко, *Київська Русь* (Київ: Абрис, 1996), 46.

²⁵ Пріцак, *Походження Русі*, т. 1, 30.

²⁶ Ридзевская, “О роли варягов в Древней Руси,” 128–142.

²⁷ Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*, 43.

торгівлі, в епіцентрі якої в VIII–IX ст. опинилося також Середнє Подніпров'я. Вона об'єднувала арабський Схід, Візантію і європейський Захід. Небезпечне сусідство з Хозарським каганатом та ворожими номадами причорноморських степів також стимулювало слов'янські племена Наддніпрянщини до об'єднання.

На початку XX ст. серед норманістів набула популярності версія норманської колонізації як головного чинника формування Русі, розроблена шведським археологом Туре Арне. У своїй монографії “Швеція і Схід” (1914) дослідник, опираючись в основному на археологічні джерела, намагався довести, що на території Русі існували чисельні шведські колонії. Однак археологічні та лінгвістичні джерела не підтверджують цього. Постійні поселення скандинавів у Східній Європі були виявлені тільки в небагатьох окремих місцях, зокрема, у Ладозі та Гнєздовому, що не дає вагомих підстав для висновку про норманську колонізацію регіону. У скандинавських похованнях Гнєздова не виявлено жодної скандинавської жіночої фібули²⁸, що свідчить про те, що тут утримувалася лише військова дружина і цивільні (ремісники, купці), які обслуговували її потреби. До того ж найранніші скандинавські пам'ятки Гнєздова датуються X ст.²⁹, а, отже, жодного відношення до заснування Русі поселення не має. Воно виникло у той час, коли поїздки норманів у Київську державу уже згадуються у писемних джерелах і є визнаним фактом. Як стверджує англійський дослідник Пітер Соєр “немає жодних археологічних свідчень, здатних підтвердити висновок про наявність (на Русі. – О. Ш.) обширних за територією колоній з чисельним населенням”³⁰. Свого часу О. Ридзевська, критикуючи колонізаційну версію, наголошувала, що на території Русі не було жодного міста зі скандинавською назвою. На її думку, назгадуваніший у сагах топонім “Хольмгард” міг утворитися лише єдиним способом – шляхом запозичення скандинавами місцевої назви, яка походила від Холм – город³¹. До подібного висновку про відсутність у IX–X ст. скандинавських топонімів на території Русі прийшов польський лінгвіст Станіслав Роспонд³². Сучасні прихильники норманської теорії не можуть пояснити той факт, що усі великі міста північно-західних провінцій Русі, де скандинави нібито заснували початкову Русь, мали слов'янські назви (Новгород, Білоозеро, Ізборськ). Відсутність (або незначна кількість) у регіоні скандинавських топонімів, на відміну від Західної Європи, де зафіксовано сотні топонімів скандинавського походження, суттєво підриває доказову базу колонізаційної гіпотези Т. Арне.

²⁸ Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*, 257.

²⁹ Елена Мельникова, *Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий* (Москва: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2001), 97.

³⁰ Питер Соєр, *Эпоха викингов* (Санкт-Петербург: Евразия, 2002), 290, 331, прим. 26.

³¹ Елена Ридзевская, “Холм в Новгороде и девнесеверный Holmgard,” *Известия Российской Академии истории материальной культуры* 2 (1922): 105–112.

³² Станислав Роспонд, “Структура и стратиграфия древнерусских топонимов,” *Восточно-славянская ономастика* (Москва: Наука, 1972), 62.

Усі ці факти враховують у своїх працях провідні представники норманізму в європейській історіографії. Сьогодні вони дотримуються думки, що нормани були лише одним із чинників формування руської держави³³, а тому спроби сучасних російських дослідників відродити застарілу версію норманської теорії – версію норманського завоювання – сприймаються як історіографічний анахронізм. Для її обґрунтування новітні російські норманісти всіляко маніпулюють даними археологічних та лінгвістичних джерел³⁴.

Сучасна російська історіографія використовує аргументи норманської теорії для обґрунтування північних версій походження Руської держави. Новий етап дискусії про її початковий період відкрила стаття російського історика-сходознавця Андрія Новосельцева, у якій він піддав різкій критиці дніпроцентричну концепцію утворення Русі Бориса Рибаківа. Водночас вчений заявив про завершення дискусії норманістів і антинорманістів, оскільки, мовляв, усі сучасні історики визнають діяльність норманів у Східній Європі і норманське походження руської династії, тобто є норманістами³⁵. Проте навряд чи можна погодитися з таким категоричним твердженням, оскільки суть норманської теорії полягає не у констатації фактів присутності норманів на теренах Східної Європи, а у визнанні їхньої провідної ролі в утворенні Руської держави. Сучасні історики, які не підтримують норманську теорію, також не заперечують того факту, що з певного часу при дворі київського князя з'явилися норманські найманці – воїни, купці, послы – однак вони не поділяють думку, що скандинави були засновниками руської держави наприкінці VIII – на початку IX ст., коли вперше у візантійських і західноєвропейських джерелах з'явилися повідомлення про русів і Руський каганат. Так, німецький історик Йоахим Херрман, після ґрунтовних студій над суспільним розвитком слов'янських і скандинавських народів Балтійського регіону, прийшов до наступного висновку: “Після вторгнення або прийняття на службу як дружинників скандинави швидко асимілювалися в суспільстві слов'янських країн в Помор'ї, Польщі, Київській Русі, землі ободритів. Не може бути й мови про те, що вікінги були засновниками слов'янських держав в Центральній і Східній Європі, як це стверджували в минулому, перш за все в німецькій науці, найчастіше з прямолінійно-націоналістичною метою”³⁶.

Критичний аналіз новітньої російської історіографії Київської Русі є актуальним з огляду на той факт, що версія двох центрів Русі і т. зв. новгородського завоювання досі присутня в українській історіографії, зокрема у шкільних

---

³³ Див.: Хольгер Арбман, *Викинги* (Санкт-Петербург: Евразия, 2003); Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*; Соєр, *Епоха викингов*; Йоахим Херрман, “Славяне и скандинавы в ранней истории Балтийского региона,” *Славяне и скандинавы*, пер. с нем. и ред. Елена Мельникова (Москва: Прогресс, 1986), 8–128.

³⁴ Див.: Фомин, *Начальная история Руси*, 53–57.

³⁵ Анатолий Новосельцев, “Мир истории” или миф истории?” *Вопросы истории* 1 (1993): 23–32.

³⁶ Херрман, “Славяне и скандинавы в ранней истории Балтийского региона,” 51.

підручниках з історії. У них датою утворення Русі називається 882 р., коли Олег нібито захопив Київ³⁷. Автори не згадують про діяльність київських князів Аскольда і Діра, які правили у середині IX ст., не кажучи вже про перші повідомлення про Русь наприкінці VIII – першій половині IX ст. Таким чином, з історії Руської держави випадає майже століття.

Сучасна російська історіографія, яка прагне будь-що довести північне походження Русі, змушена враховувати археологічні дослідження останніх десятиліть. А вони доводять, що до середини XI ст. міста Новгород, який вважався її північним центром, не існувало³⁸. Інакше кажучи, традиційна локалізація літописного Новгород на річці Волхов, як і всіх подій IX–X ст., що з ним пов'язані, не відповідає дійсності. Археологічні дані лише підтвердили висновок Олексія Шахматова про те, що повідомлення “Повісті временних літ” про події IX ст. у Новгороді є пізнішою вставкою у первісний текст літопису³⁹. Борис Рыбаков також сумнівався в оригінальності літописних “новгородських” повідомлень. Він, зокрема, вказував на той факт, що у переліку слов'янських союзів, який датується VIII ст., поряд із племінними назвами полян, древлян та інших племен згадуються новгородці, а мали б бути словени, оскільки територіальна назва “новгородці” не характерна для цього часу і з'явилася лише в XI ст.⁴⁰ (як і назви чернігівці, переяславці і т. п.).

Після встановлення факту, що у IX–X ст. Новгород не існувало, відновилися дискусія навколо локалізації Хольмгарда, який більшість дослідників ототожнювали з містом на Волхові. У скандинавських джерелах Хольмгард згадується як головний центр Східної Європи, в якому знаходився князь, розташовувався княжий двір; у першій половині XI ст. його відвідав приятель, а згодом зять Ярослава Мудрого Гаральд Хоробрий⁴¹. Висловлено припущення, що Хольмгардом нормани могли називати городище Гнездово, розташоване неподалік Смоленська, що відігравав важливу роль у торгівлі на шляху “з варяг у греки”⁴². Однак лінгвістичні дослідження показують, що топонім Хольмгард є місцевого, а не скандинавського походження і був запозичений норманами. Оскільки у скандинавських джерелах він вперше згадується в XI ст., коли уже

³⁷ Віталій Власов, *Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Схвалено Міністерством освіти і науки України* (Київ: Генеза, 2007); Юрій Свідерський, Тетяна Ладиченко та Наталія Романишин, *Історія України. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України* (Київ: Грамота, 2007).

³⁸ Евгений Носов, *Новгородское (Рюриково) городище* (Ленинград: Наука, 1990).

³⁹ Алексей Шахматов, *Повесть временных лет* (Петроград: Издание Археографической комиссии, 1916), т. 1.

⁴⁰ Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 62.

⁴¹ Татьяна Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов,” *Мир истории* 4–5 (2002): 48–58.

⁴² Леонтий Войтович, “Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославович та Ярослав Володимирович,” *Український історичний журнал* 3 (2015): 50.

був заснований Новгород, видається переконливою версія О. Ридзевської і Т. Джаксон, що Хольмгардом скандинави називали все-таки місто на р. Волхов. Дослідники прийшли до висновку, що цей топонім означає не “місто на острові”, а “укріплене місто”⁴³. Археологи Валентин Янін і Марк Алешковський виводили його від назви поселення Холм, яке пізніше стало частиною Новгорода⁴⁴. Невдовзі після заснування, завдяки міжнародній торгівлі Новгород справді перетворився в один із головних центрів русько-скандинавських зв’язків, що, ймовірно, і знайшло відображення у скандинавських джерелах.

Залишається невідомою локалізація міста Немогогарда, яке раніше також ототожнювали з Новгородом. У середині X ст. візантійський імператор Костянтин Багрянородний називав його серед головних центрів зовнішньої Русі на торговельному шляху “з варяг у греки”, в якому київський князь Ігор посадив правити свого сина і спадкоємця Святослава⁴⁵. Так само невідомо звідки насправді у 882 р. у Київ прийшов Олег. Дослідники припускали, що могло бути кілька правителів із таким іменем, діяльність яких літописець приписав Олегові Віщому. У його літописній біографії є певні суперечності. Так, якщо спочатку Олег виступає регентом князя Ігоря, то у договорі Русі з Візантією 911 р. він уже титулується великим князем. Дві дати смерті Олега (912 р. і 922 р.), що подають літописи, як і тривалий час правління (30–40 років), також дають підстави засумніватися у достовірності його літописної біографії. Непереконливою видається і легенда про смерть Олега “від улюбленого коня” (укусу змії, що виповзла з кінського черепа) у Ладозі. Виникає питання: чому правитель, який десятиліттями перебував у столичному Києві, відправив свого коня у далеку та провінційну Ладогу, де згодом, провідавши його, нібито сам помер і був похоронений? Наляканий віщуванням смерті від коня Олег, відіславши його з княжої конюшні, міг утримувати свого улюбленця десь неподалік своєї резиденції. У самому Києві була місцевість, назва якої пов’язана із зміями – Щекавиця (Зміїна гора). Інтрига стосовно Олега посилюється також тим фактом, що подібний сюжет про смерть норманського конунга від власного коня міститься у скандинавській “Сазі про Одда Стрілу”, яка датується XIII ст., а, отже, легенда, ймовірно, була пізнішою вставкою в літопис.

Здавалося, що археологічні дослідження Новгорода остаточно зруйнували концепцію двох центрів Русі і “новгородського завоювання” Києва. Однак, замість того, щоб визнати наукову неспроможність старої історичної схеми,

---

⁴³ Ридзевская, “Холм в Новгороде и девнесеверный Holmgard,” 105–111; Татьяна Джаксон, “Наименование Древней Руси и Новгорода в древнескандинавской письменности. О возникновении топонимов Gardar i Holmgard,” *Скандинавський збірник* 30 (1986): 85–96; Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов,” 51–52; Татьяна Джаксон, *Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках* (Москва: Языки славянской культуры, 2001).

⁴⁴ Марк Алешковський і Валентин Янін, “Происхождение Новгорода (к постановке проблемы),” *История СССР* 2 (1971): 41.

⁴⁵ Константин Багрянородный, *Об управлении империей* (Москва: Наука, 1991), 6.

російські дослідники вкотре намагаються обґрунтувати північну – тепер уже Ладозьку – версію початкової Русі. З цією метою вони знову звернулися до літописної легенди про призначення варягів, згідно з якою Рюрик починав правити в Ладозі, що означає повернення до норманської теорії утворення Русі. За новою версією, Ладога нібито була першим центром Руської держави – Руського каганату, який згадується у першій половині IX ст. Згодом його столиця була перенесена в Новгород, другий центр Русі, а вже потім – у Київ⁴⁶. Деякі російські автори взагалі заперечують існування Київської Русі⁴⁷.

Треба відзначити, що Ладозька версія початкової Русі критично сприймається багатьма російськими істориками⁴⁸. Її також ґрунтовно проаналізував П. Толочко, на думку якого ця гіпотеза ніяк не узгоджується з інформацією писемних джерел⁴⁹. Найдавніше земляне Ладозьке городище, що виникло не пізніше середини VIII ст., населяли в основному скандинави, а навколо розселилися фінські племена. Тут розташовувалася одна із торговельних факторій норманів – Альдейгья або Альдейгьюборг, які вони засновували на узбережжі для торгівлі із місцевим населенням. Її першими поселенцями, ймовірно, були готландці⁵⁰. Оскільки до X ст. слідів проживання слов'ян на Ладозькому городищі не виявлено, воно могло бути центром лише норманського Руського каганату. Однак жодне скандинавське джерело не згадує про таку державу. Особливо показове мовчання датської хроніки Саксона Граматика, оскільки літописним Рюриком, на думку норманістів, був данець Рорик Ютландський. Як показали дослідження О. Мельникової, у скандинавських географічних творах Руську державу називали Гардарік (країна городиш) і лише один раз у “Сазі про Хальвдана Ейстейнссона” (кінець XIII – початок XIV ст.) зустрічається топонім Русаланд (країна русів), який по суті заперечує заснування держави шведами⁵¹.

Не витримує критики аргумент прихильників ладозької версії, що нібито у VIII–IX ст. у межах слов'янського регіону ніде, окрім Ладоги, не було крупного військово-торговельного центру, який би міг претендувати на роль столиці Русі.

⁴⁶ Константин Цукерман, “Два этапа формирования Древнерусского государства,” *Археология* 1 (2003): 76–99.

⁴⁷ Алексей Бычков, *Киевская Русь. Страна, которой не было. Легенды и мифы* (Москва: АСТ, Олимп, Астрел, 2005).

⁴⁸ Див.: Адриан Селин, “Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет,” *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2012): 117–126.

⁴⁹ Пётр Толочко, “Русь изначальная,” *Археология* 1 (2003): 100–103; Пётр Толочко, “В поисках загадочного каганата,” *П. П. Толочко, Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр.* (Київ: Академперіодика, 2008), 29–39; Пётр Толочко, “Ладога и ее округа в первые века русской истории,” *П. П. Толочко, Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр.* (Київ: Академперіодика, 2008), 40–46; Пётр Толочко, “Где находилась изначальная Русь?,” *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Аскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції* (Чернігів, Луцьк: Вера і Жизнь, Терен, 2012), 4–17.

⁵⁰ Леонтий Войтович, *Князь Рюрик* (Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014), 21.

⁵¹ Мельникова, *Скандинавские рунические надписи*, 70–74.

Однак, у той час Ладога розташовувалась у ареалі фінських племен. У сусідніх землях слов'янських племен ободритів, поморян і лютичів-велетів, у межиріччі Одри і Лаби та на південному узбережжі Балтики були численні слов'янські городища, засновані раніше, ніж скандинавські міські центри. Відомо, що датський король Готфрід у 808 р., під час походу проти ободритського князя Годліба, захопив місто Рерик, вивів із нього всіх торговців і поселив їх у датському Хедебю, яке тільки згодом, у другій половині IX ст., перетворилося у крупний торговельний центр. Найдавніші поховання (IX ст.) у найбільшому торговельному центрі скандинавів – шведській Бірці – також містять докази континентального походження. У них виявлені фрагменти слов'янських вишитих полотняних сорочок, що може свідчити про перебування тут слов'янських купців⁵².

У той самий час у ареалах розселення слов'ян на півдні Центрально-Східної Європи – у Прикарпатті, на Закарпатті та на Волині – існували десятки слов'янських городищ, окремі з яких, як наприклад Стільсько і Пліснеськ, своїми розмірами в кілька разів перевершували не лише Ладогу, а й датське Хедебю і шведську Бірку та були найбільшими ранньоміськими центрами Східної Європи⁵³. Однак, центр Русі (Руського каганату) розташовувався у Середньому Подніпров'ї – у Києві. У 839 р. саме правитель дніпровської Русі вперше був названий каганом у Бертинській хроніці єпископа Пруденція (звідси і Руський каганат). Назви “руси”, “руська рать”, які з'явилися наприкінці VIII – першій половині IX ст. у візантійських джерелах, зокрема у житіях Стефана Суворського і Георгія Амастрідського, стосувалися політичного об'єднання, що уже існувало у той час на півдні Східної Європи. У першій половині IX ст. Русь та її правителів уже знали у Візантії, про що свідчить посольство русів у Константинополь у 838 р., яке наступного року, як повідомляє автор Бертинської хроніки, прибуло у столицю франків Інгельгейм. Король франків Людовик Благочестивий, який був добре поінформований про норманів, зокрема про шведів, оскільки у 829 р. направив до них у Бірку християнську місію Ансарія, з великою недовірою та підозрою місії у шпигунстві сприйняв той факт, що руськими послами були шведи. Цьому немає логічного пояснення якщо б вони справді були засновниками Руського каганату. Але, як виявилось, франкський король нічого не чув про таку шведську державу у Східній Європі. Історики вважають, що в IX ст. руські правителі, так само як князі ободритів та інших південнобалтійських слов'янських союзів, наймали невеликі ватаги норманів для виконання військових, торговельних і посольських місій⁵⁴. Скандинавів на службі у руських каганів часто теж називали русами, що вносило додаткову плутанину у повідомлення середньовічних авторів.

⁵² Херрман, “Славяне и скандинавы в ранней истории Балтийского региона,” 29.

⁵³ Леонтій Войтович, *Галицько-Волинські етюди* (Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2011), 111–114.

⁵⁴ Див.: Толочко, *Київська Русь*, 34; Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов,” 55.

Прихильники ладозької версії Руського каганату вважають, що у VIII ст. він відіграв головну роль у торгівлі з арабським Сходом, яка йшла через Великий Волзький шлях. Дмитро Мачинський також називає Ладогу “воротами з Русі в Європу”⁵⁵. З неї і справді набагато простіше було потрапити в Смоленськ чи Полоцьк, ніж на Волгу. Маршрут Великого Волзького торговельного шляху, який у VIII–IX ст. був головним у русько-арабській торгівлі, виглядає дуже проблематичним у старій новгородській чи новій ладозькій версії північної Русі. За описом російського археолога Ігоря Дубова, він проходив з Фінської затоки в Неву, яка мала болотисте гирло (у перекладі з фінської “Нева” означає болото)⁵⁶. Щоб пояснити, як могли судна норманів проходити гирло річки, І. Дубов припустив, що в середньовіччі Нева була дуже широка (до 10 км ?!) і називав її великою рікою, хоча довжина річки не перевищувала 74 км. З Неви мореплавці могли потрапити в Ладозьке озеро, що мало репутацію бурхливого і небезпечного для плавання; з озера – до р. Волхова (Мутна ріка), на якій були небезпечні пороги; далі – до Ільменського озера, мілководного і з болотистим дном, на якому часто штормило. З Ільменя шлях пролягав у р. Мсту з порогами і сильною течією, а потім – у р. Тверці, яка на дуже короткому відрізку мала 14(!) порогів, а уже з неї у Верхню Волгу, також складну для судноплавства⁵⁷. Основним торговельним центром на цьому шляху раніше вважався Новгород, а тепер – Ладога. Опис шляху показує труднощі, з якими мали зустрітися мореплавці – скандинави і ставить під сумнів можливість таких далеких і небезпечних експедицій у той час, коли не було потрібних комунікацій, зокрема системи волоків. Адже навіть у часи піднесення Русі ліси і болота східноєвропейської півночі залишалися труднопрохідними. Норманам, окрім того, ще треба було заглибитися у землі, населені ворожими мисливськими племенами.

Пов’язуючи русів і Руський каганат із норманами, російські історики приписують їм морські походи проти Візантії наприкінці VIII – на початку IX ст. На їх думку, вже наприкінці VIII ст., коли епоха вікінгів у Західній Європі тільки-но розпочиналася, у Східній Європі нормани пройшли через увесь континент із півночі на південь, проникли у Чорне море і напали на візантійські провінції, розташовані на його північному і південному узбережжях. Від норманів – русів (росів) нібито походила середньовічна назва моря – Руське і назва порту на березі Боспора Кіммерійського (Керченської протоки) – Росія. Проте, як слушно зауважив академік П. Толочко, “практично неможливо собі уявити, як в умовах раннього середньовіччя можна було регулярно здійснювати військові експедиції із волховсько-ільменського регіону на Кавказ і у Візантію. І вже зовсім

⁵⁵ Дмитрий Мачинский, “Ладога – древнейшая столица Руси и ее “ворота в Европу”,” *Старая Ладога. Древняя столица Руси (каталог выставки)* (Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003), 11–35.

⁵⁶ Див.: Игорь Дубов, *Великий Волжский путь* (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1989).

⁵⁷ Там же, 19–21.

неймовірним здається той факт, що мнимий Руський каганат в басейні Волхова, який не відрізнявся войовничістю відносно своїх сусідів і, до речі, зовсім не помічений ними, наводив жах на народи і країни, віддалені від нього на кілька тисяч кілометрів”⁵⁸.

Виникає питання: якщо уже наприкінці VIII ст. норманам був відомий чорноморський шлях у Візантію, чому вони не скористалися ним під час середземноморського походу у 859–861 рр., а здійснили безпрецедентну для свого часу морську експедицію через Атлантику вздовж берегів Західної Європи. Це тим більше дивує, оскільки, за версією норманістів, у той самий час, у 860 р., скандинави на чолі з Аскольдом організували похід проти Візантії через Чорне море. Насправді, у середині IX ст. нормани погано знали географію європейського півдня, про що свідчить той факт, що під час морського походу 859–861 рр., спрямованого проти Риму, вони помилково взяли італійське місто Луна, переплутавши його зі столицею колись могутньої імперії. Безпрецедентний середземноморський похід став можливим після тривалих походів у Британію, під час яких нормани поступово, впродовж майже 70 років, освоювали морські шляхи через Атлантику на південь континенту⁵⁹. Під час цього походу, лише в середині IX ст., скандинави, пограбувавши арабські міста на півдні Іспанії і на півночі Африки, вперше зустрілися з арабським світом.

Сумнівною є версія про організацію скандинавами походу проти Візантії у 860 р., що базується на пізніших венеційських хроніках Івана Диякона і Андрія Дандало. Треба мати на увазі, що італійські хроністи норманами називали не лише вихідців із скандинавських країн, а й усі народи, які жили на північ від них. Ліудпранд Кремонський, наприклад, вказував, що так вони звать усіх північних сусідів, зокрема, угорців, печенігів, хозарів, русів: “На півночі живе народ, який у греків називався за властивостями тіла *rusios*, але ми називаємо їх *norðmāni* за їх географічним положенням”⁶⁰. Отже, події, пов’язані зі слов’янами-русами, зокрема похід на Константинополь у 860 р., автори венеційських хронік могли помилково приписати вікінгам. Інакше важко пояснити той факт, що західноєвропейські хроніки і скандинавські саги, які приділили велику увагу середземноморському походу Б’ерна і Гастінга, жодним словом не згадали про похід Аскольда на Константинополь.

На думку П. Толочка, з повідомлень про походи русів наприкінці VIII – першій половині IX ст. у Крим і Амастріду, у Каспійське море і на Кавказ напрошується висновок, що їхнє державне утворення мало значні матеріальні та людські ресурси, чого вочевидь бракувало у малозаселеному волховсько-ільменському краї. Сам факт існування Ладоги у цей час ще не дає жодних вагомих аргументів для висновку, що вона була столицею Руського каганату⁶¹.

⁵⁸ Толочко, “Где находилась изначальная Русь?,” 15.

⁵⁹ Андерс Стриннгольм, *Походы викингов. Государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов*, пер. с нем. (Москва: Издательство АСТ, 2002), 25.

⁶⁰ Цит. за: Прицак, *Походження Русі*, т. 1, 46.

⁶¹ Толочко, “Где находилась изначальная Русь?,” 14.

Прихильники північної версії Руського каганату переносять події X–XI ст. на ранній період епохи вікінгів, на VIII–IX ст., які не відображені у скандинавських джерелах. Найбільш ранні повідомлення про мету і географію морських походів норманів датуються X ст., коли у скандинавських країнах, насамперед у Швеції, набула поширення традиція в пам'ять про померлих ставити кам'яні стели з рунічними написами. Як показали дослідження О. Мельникової, найбільше згадок про Східну Європу міститься у пам'ятках Швеції: з 3000 рунічних написів 120 повідомляють про русько-скандинавські зв'язки, у той час як з 600 написів у Норвегії тільки два згадують про Східну Європу, а з 620 у Данії – лише п'ять. На думку О. Мельникової, рунічні пам'ятки свідчать про те, що найбільше контактів зі Східною Європою мала Швеція. Норвежці й данці здійснювали морські походи в основному у Західну і Південну Європу. Тільки п'ять рунічних повідомлень про Східну Європу відносяться до X ст., найбільша їх кількість датується XI ст.⁶², що є доказом того, що саме в XI ст. нормани найінтенсивніше освоювали Східну Європу.

Так само пізнім джерелом є скандинавські саги, найраніші з яких були записані у середині XII ст., а до нас дійшли у списках XIII–XIV ст., коли походи норманів вже стали історією. Т. Джаксон вказувала на значний хронологічний розрив між описуваними подіями і часом їх фіксації в сагах. На її думку, не менше століття розповіді існували в усній традиції і піддавалися значній трансформації та літературній обробці, що призводило до модернізації у сагах більш ранньої історії⁶³. Отже, повідомлення саг про походи вікінгів у Чорне і Каспійське моря скоріш за все відносяться до XI ст., коли діяв Дніпровський торговельний шлях зі складною системою волоків, що перебував під контролем руських правителів. Наймані варязькі дружини могли потрапити Дніпром у Чорне море, з нього через Керченську протоку – в Азовське море, а далі – у Дон і через річку Воронеж – у Волгу та Каспій. У VIII – на початку IX ст. такі далекі походи, як і торгівля скандинавів із арабами по т. зв. Великому Волзькому шляху, навряд чи були можливими. У той час нечисленні ватаги морських піратів не змогли б освоїти та контролювати північні райони Східної Європи. Так, навіть на початку XIII ст. місцеві мешканці повністю вирізали екіпаж норвезького судна, яке прибуло до південного узбережжя Білого моря, що спонукало норвезького короля направити проти них у 1222 р. каральну експедицію на чотирьох кораблях⁶⁴. Ще більшу загрозу для флоту норманів на Волзькому шляху в Каспій становили Волзька Болгарія і Хозарський каганат, які контролювали основну частину стратегічно

⁶² Елена Мельникова, “Рунические надписи,” *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия* (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), т. 5, 23–24; Мельникова, *Скандинавские рунические надписи*, 7–29.

⁶³ Татьяна Джаксон, *Четыре норвежских конунга на Руси: Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в.* (Москва: Языки русской культуры, 2000), 2; Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов,” 51.

⁶⁴ Див.: Стриннгольм, *Походы викингов*, 254.

важливої для їхнього існування магістралі з крупними торговельними і складськими центрами – Булгаром та Ітилем.

У свій час шведський історик Андерс Стрінгольм вважав, що торгівля між Скандинавією та арабським Сходом відбувалася через м. Булгар на Волзі за посередництва мешканців Б'ярмії (Пермі), до якої скандинави добиралися Білим морем і Північним Льодовитим океаном. У Б'ярмії вони обмінювали свої товари на хутра та арабське срібло, часто не гребували і грабежем місцевих мешканців⁶⁵. Однак сьогодні ця версія також виглядає неправдоподібною, оскільки встановлено, що великі морські судна-дракари скандинави почали будувати тільки у другій половині VIII ст.****, а без них такі далекі морські походи навряд чи були можливі. За свідченням писемних джерел, перший похід у Б'ярмію з метою промислу моржів здійснив норвежець Оттар у першій половині IX ст. Він сам розповів про нього англійському королю Альфреду Великому, а король включив цю розповідь у свій переклад твору Павла Орозія "Історія проти язичників", здійснений у другій половині IX ст., започаткувавши тим самим скандинавську літописну традицію⁶⁶.

Поклади арабського срібла VII–IX ст., що були у великій кількості виявлені у Бірці та на Готланді, також не можуть бути переконливим доказом існування арабо-скандинавської торгівлі у той час, оскільки вони могли потрапити туди як шляхом торговельного обміну з фінськими і слов'янськими племенами південної Балтики, так і внаслідок пограбування ватагами норманів їхніх поселень. Як вказують дослідники, у місцевих фінських племен був звичай половину всіх багатств, зокрема арабського срібла, хоронити разом із покійником. У місцях таких язичницьких поховань десятиліттями нагромаджувалися великі скарби срібла, дізнавшись про які нормани могли здійснювати швидкі і раптові грабіжницькі походи, як вони це робили у Західній Європі. Наявність у похованнях або скарбах арабських срібних монет VII чи VIII ст. ще не дає підстав датувати цим часом саме поховання (скарб), адже старі грошові знаки довгий час були в обігу поряд із новими і монети VII ст. могли опинитися в одному скарбі з монетами IX ст.

Ладозька версія Руського каганату, віддаленого від тюркського світу на тисячу кілометрів, ставить питання щодо тюркського титулу його правителя – каган, який був зовсім нехарактерний для норманів, чиї володарі називалися конунгами. Натомість київського правителя сучасники неодноразово величали

⁶⁵ Стрінгольм, *Походи викингов*, 252–253.

**** Як вказують шведські дослідники Андерс Стрінгольм і Ерік Нюлен, перші гребні судна скандинавів мали низьку осадку і не були придатні для походів у відкритому морі. За даними Е. Нюлена, великі з глибокою осадкою судна, здатні перевозити важкі вантажі, з'явилися лише в XI ст. (Стрінгольм, *Походи викингов*, 34; Ерік Нюлен, "Епоха викингов и раннее средневековье в Швеции," *Славяне и скандинавы*, пер. с нем. и ред. Елена Мельникова (Москва: Прогресс, 1986), 156, 162.

⁶⁶ Елена Мельникова, "Орозий" короля Альфреда Великого," *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия* (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), т. 5, 13–15.

каганом і цьому є логічне пояснення. Такий титул, що прирівнювався до імператорського, мали володарі сусідніх держав – Хозарії і Волзької Болгарії – і середньовічні автори, щоб підкреслити могутність руського князя, теж називали його каганом Так, у “Слові про закон і благодать” митрополит Іларіон називає Володимира Святославовича князем-каганом і одночасно порівнює його з візантійським імператором Костянтином Великим, а Ярослава Мудрого величає благовірним каганом⁶⁷.

Версія Ладозького каганату і тотального домінування норманів у Східній Європі у VIII–IX ст. не вписується в історичні реалії епохи вікінгів. Вона порушує, зокрема, її загальноприйняту хронологію, згідно з якою епоха вікінгів розпочалася тільки наприкінці VIII ст. – у 793 р. Також відомо, що до середини IX ст. у Західній Європі невеликі ватаги норманів здійснювали лише короткочасні грабіжницькі походи на узбережжя, насамперед на розташовані тут багаті монастирі і церкви, після яких швидко тікали із здобиччю у море на свої кораблі, за що отримали у дослідників назву морських кочівників. Як відзначав А. Стрінгольм, до середини IX ст. “нормани воюють з усім світом, без усілякої мети окрім як жити і померти в походах. Вони грабували, але не підкорювали держави. Тільки в Ірландії вони поклали початок міцним поселенням”⁶⁸. На думку англійського дослідника Гвіна Джонса, скандинави не були дуже чисельним народом. “Людських ресурсів у них було досить для походів, але не для того, щоб встановити свою владу в завойованих землях або заснувати життєздатні колонії”⁶⁹. Осідати з сім’ями і засновувати постійні поселення на західноєвропейському узбережжі вони почали тільки у другій половині IX ст. У той час у скандинавських країнах знову виник ефект перенаселення, який співпав із процесом утвердження королівської влади, і численні бонди та ярли, не бажаючи їй коритися, разом із родинами тікали за море. Тоді ж, отримавши за службу землю від франкських королів, норманські ватажки заснували свої перші норманські герцогства у Західній Європі⁷⁰. Чому на півночі Східної Європи епоха вікінгів мала б починатися не із грабіжницьких походів, а із заснування держави, чому і за яких обставин вона була утворена тут раніше, ніж утвердилася сильна королівська влада у самих скандинавських країнах – Ладозька версія Руського каганату залишає ці питання без відповіді.

У сучасній російській історіографії виділяється своєю надуманістю екзотична версія Руського каганату, яка ототожнює його із Б’ямландом – країною б’ярмів зі скандинавських джерел⁷¹. Про неї у першій половині IX ст. вперше згадує

⁶⁷ Слово о законі і благодаті кийського митрополита Іларіона (Київ: Деркул, 2003), 30, 62.

⁶⁸ Стрінгольм, *Походи викингов*, 68.

⁶⁹ Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*, 192.

⁷⁰ Див.: Стрінгольм, *Походи викингов*, 36, 55, 66, 112; Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*, 193–195.

⁷¹ Александр Леонтьев и Марина Леонтьева, *Биармия. Северная колыбель Руси* (Москва: Алгоритм, 2007); Александр Леонтьев и Марина Леонтьева, *Походы норманов на Русь* (Москва: Вече, 2009).

норвежець Оттар. За його даними, Б'ярмія розташовувалася десь на узбережжі Білого моря і була населена фінськими племенами. Вона згадується також у ісландських сагах XIII–XIV ст.: в “Сазі про Одда Стрілу” і в “Сазі про Хальвдана Ейстейнссона”⁷². Як вказують скандинавські писемні джерела, Б'ярмія розташовувалась на березі Білого моря, на північний схід від Норвегії; на карті XVI ст. її позначено на Кольському півострові⁷³. Свого часу А. Стрінгольм локалізував її у Пермі. Інші автори розміщували її то в Східній Прибалтиці, то у Ярославському Поволжі, а казанський професор М. Закаєв розмістив її в Середній Волзі і назвав першою державою предків татар, попередницею Волзької Болгарії⁷⁴. На думку О. Мельникової, “на ментальній карті скандинавів етнонім “б'ярми” навряд чи був пов'язаний з якимось одним із багатьох фінських племен, а назва “Б'ярмаланд” не відноситься до конкретного регіону”⁷⁵.

Про особливу актуальність в російській історіографії проблеми походження Русі свідчить той факт, що до пошуків Руського каганату приєднався також патріарх російської слов'янської археології Валентин Седов. Спочатку він намагався локалізувати його на Волзі, однак згодом відмовився від цієї гіпотези і підтримав версію Руського каганату із центром у Києві⁷⁶.

Отже, у сучасній російській історіографії відновилася дискусія про походження Русі, а у її контексті відбувається відродження норманської теорії утворення Руської держави. З її допомогою робляться спроби обґрунтувати різні версії існування північного Руського каганату. Окрім використання традиційних писемних джерел, сучасні прихильники норманської теорії ширше залучають для її обґрунтування археологічні та лінгвістичні матеріали. Позитивною стороною цих загалом тенденційних і безперспективних пошуків північної Русі є введення в науковий обіг археологічних пам'яток, пов'язаних з діяльністю норманів у Східній Європі. Разом із писемними джерелами вони створюють можливість глибше дослідити епоху вікінгів на сході континенту, встановити її особливості та хронологію. Однак, наведені факти присутності норманів у регіоні, зокрема, у Ладозі і Гнєздо, не дають переконливих аргументів для оновлених версій північної Русі і норманського Руського каганату.

---

⁷² Див.: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, ред. Елена Мельникова (Москва: Логос, 1999), 489–490; Галина Глазырина, *Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий* (Москва: Ладомир, 1996), 51–89.

⁷³ Елена Мельникова, *Древнескандинавские географические сочинения. Тексты, перевод, комментарий* (Москва: Наука, 1986), 197–200.

⁷⁴ Див.: Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов,” 48–49.

⁷⁵ Мельникова, “Орозий” короля Альфреда Великого,” 14.

⁷⁶ Валентин Седов, “Русский каганат IX века,” *Вопросы истории* 4 (1998): 3–15; Валентин Седов, *Славяне: Историко-археологическое исследование* (Москва: Языки русской культуры, 2002), 255–295.

**“WHERE DID THE RUSIAN LAND GO...” THE HISTORY
OF THE PROBLEM AND MODERN DISCUSSION
ON THE ORIGIN OF THE RUS IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY**

Olha SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Medieval and Early Modern History of Ukraine and Archival Studies,
1, *Universytetska str.*, 79000, Lviv, Ukraine

In the recent decades the new debate about the origins of the Rus state has sparked in Russian historiography. The modern concept of the Russian history repeating the historical scheme of Nikolai Karamzin includes Rus' as the first stage of development of the Russian statehood. In these discussions some of the Russian historians turned to the Normanist theory of Rus' formation the main provisions of which were set by Swedish and German historians in 17–19th centuries. Using this theory they try to prove that the Rus' Khaganate first mentioned in 839 in Bertynsky Chronicle was formed in the north Eastern Europe, not the Middle Dnieper. For this purpose both traditional arguments of the Normanist theory of Swedish origin of the name Rus' and Danish origin of Rurik are used as well as more modern ones of the Norman colonization of Eastern Europe as a precondition for the formation of the Rus' state.

Archaeological research of Valentin Yannin, Mark Alyeshkovskiy and Yevgeniy Nosov proved that by mid 11th century Novgorod on the Volkhov did not exist, Russian archaeologists including Dmitriy Manchynskiy, Anatolyi Kirpichnikov, Sergei Dubov advocate the Ladoga version of north Rus Khaganate. For its rationale they use primarily archaeological sources and arguments of Normanist theory of the formation of Rus'. In their view Ladoga (Aldeigjuborg in Scandinavian sources) was the center of Rus' during the 8–9th centuries, and played a leading role in international trade on the Volga trade route. Commercial and military expeditions of the Normans in the Caspian and Black Seas also allegedly sailed off from Ladoga at this time. Archaeological findings and written Scandinavian sources are also used in attempts to justify another northern version of the early Rus' according to which it was supposedly located on the shores of the White Sea in the country the Scandinavians called Bjarmaland.

The main arguments of classical Normanist theory and therefore modern versions of Northern Rus' Khaganate based on them have undergone thorough criticism by leading historians and linguists. Linguistic studies of Olena Rydzhevskaya, Omelyan Pritsak, Oleg Trubachov, and Lidia Grot demonstrated that the name “Rus” cannot originate from “Ruotsi” – the name which the Finns called the Swedish region Roslagen. The studies of modern Russian historians of Victor Pashuto school e.g., Olena Melnikova, Tatiana Jackson, Galina Glazyrina, and Vyacheslav Fomin once again prove that hypothesis of Frederik Kruse about Danish origin of Rurik lacks solid scientific ground. The colonization version of the Normanist theory by Thure Arne also fails to be considered scientifically proven. Linguists convincingly demonstrated the lack of Scandinavian place names in Eastern Europe (and consequently, lack of permanent settlements) unlike England and France where according to British historian Peter Sawyer there are several hundred of such. Research by O. Rydzhevskaya and T. Jackson found that the most mentioned in Scandinavian sources Eastern European place name – Holmhard, has local origin and has been borrowed by Scandinavians. Ukrainian historian Petro Tolochko repeatedly analyzed the arguments of supporters of Ladoga Khaganate hypothesis and pointed out that Ladoga archaeological sites just like the existence of an ancient settlement do not give any good reason to consider it the center of the Rus state.

Thus the versions of the early Northern Rus' – Rus' Khaganate that appeared in modern Russian historiography lack any new convincing arguments. However it shows the necessity for further thorough studies of the Viking Age in Eastern Europe.

Key words: Rus, Norman theory, Ladoga Kaganat, the Viking Age, Rurik, the legend of the calling of the Varangians.